

VOLGA-URAL BÖLGESİNİN SON BÜYÜK NAKŞİBENDİ ŞEYHİ:

ŞEYH ZEYNULLAH RESULEV*

Yazan: Prof. Dr. Hamid ALGAR

Çev.: Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU

Tasavvuf, Volga-Ural bölgesi müslümanları arasında, her ne kadar geniş bir şekilde incelenmemiş de olsa, oldukça eski bir tarihe sahiptir. Sufi şeyhler, genellikle Bulgar Hanlığı döneminde ortaya çıkmışlardır. Bunlardan, en az yüz kadarının, Yedigâr Han'ın saltanatı sırasında faaliyet gösterdiği kaydedilir¹. VIII/XIV ncü yüzyılda, sadece Denubu'da değil, aynı zamanda, Urallar'da, özellikle de Başkırlar arasında İslâm'ı yayan ve Ufa yakınlarındaki türbesi, XIX ncü yüzyılda hâlen bir ziyâret merkezi olan meşhur Ahmed Yesevî'nin müridi Hüseyin Bek'den bahsedilmektedir². Yine sufiler, Altın Orda'nın İslâm'a girmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Altın Orda'nın dördüncü hükümdarı Berke Han, Kübreviyye şeyhi Seyfeddin Bâherzî³ vasıtasıyla İslâm'ı kabul etmiş veya İslâm'ın tatbik edilmesine destek vermiştir. yönetimi sırasında, İslâm'ın daha kuvvetli bir şekilde yerleştiği Özbek Han, Seyyid Atâ ismindeki bir Yeseviyye şeyhine intisâb etmiştir⁴.

Kübreviyye, Volga-Ural bölgesinde tamamen kaybolmuş iken, Yesevîlik marjinal olarak varlığını uzun süre devam ettirmiştir. Hemen hemen bütün Türk toplulukları arasında olduğu gibi Tatarlar ve Başkırlar içinde de en çok benimsenen ve kabul gören tarikat, Nakşibendîlikti.

* Makalenin orijinal başlığı "Shaykh Zaynullah Resulev: The Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Ural Region" olup editörlüğünü Jo-Ann Gross'un yaptığı "Muslims in Central Asia: Expression of Identity and Change" adlı eserin 113-132 sayfaları arasında Londra'da 1992 senesinde basılmıştır (Duke University Press).

1. Muhammed Hüseyin Zarıfoğlu, Bulgar Tarihi, Kazan 1893, ss.32-33.
2. Rızâeddin b. Fahreddin, Âsâr, Orenburg 1901, ss. 1122-1124.
3. Jean Richard, "La Conversion de Berke et les Deputs de l'islamisation de la Horde d'Or", Revue des Etudes Islamiques, 35 (1967), 173-8.
4. Wilhelm Barthold, Zwölf/Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelclasicen (rpt. Hildesheim, 1962), s. 177.

Volga-Ural bölgesinden çıkan ilk Nakşibendî lideri, muhtemelen, Şeyh Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın talebesi, Hoca Muhammed Emin Bulgârî idi. Tebriz'de 902/1496'da vefat eden Muhammed Emîn Bulgârî, kendi ülkesinde Nakşibendîliği yayma konusunda, fazla faal gözükmez⁵.

Nakşibendîliği Volga-Ural bölgesinde ilk kez yayan saygın isimler hakkında henüz araştırma yapılmamıştır. Fakat onların, Semerkand ile birlikte, Orta Asya Nakşibendîliğinin merkezi konumunda bulunan ve Volga-Ural müslümanlarının tüm dinî konularda başvuru noktası hâlinde görevini yürüten Buhara'dan yayılmış oldukları düşünülebilir. Buhara'da ve diğer Orta Asya merkezlerinde, bu tarikatın gelişimi, onlar arasında da kendini gösterdi. Böylece, Nakşibendîliğin Şeyh Ahmed Sirhindî (ö.1034/1624) tarafından Hindistan'da kurulan "Müceddidiyye" kolu, mânevî nüfuzunu, Orta Asya'nın Kuzey bölgelerine kadar genişletince, kısa zamanda baştan başa Volga havzasının steplerine, kasabalarına kadar yayıldı. Mesela, İmam-ı Rabbanî'nin oğlu Hoca Muhammed Ma'sum'un Buhara'lı halifesi Şeyh Muhammed Habîbullah el-Belhî'nin bir Tatar müridi olan Abdulkerim b. Baltay (1171/1757-8)'in Nakşibendiyyeyi, Said (Kargalı) kasabasında yaydığına dair bir kayda rastlamaktayız⁶.

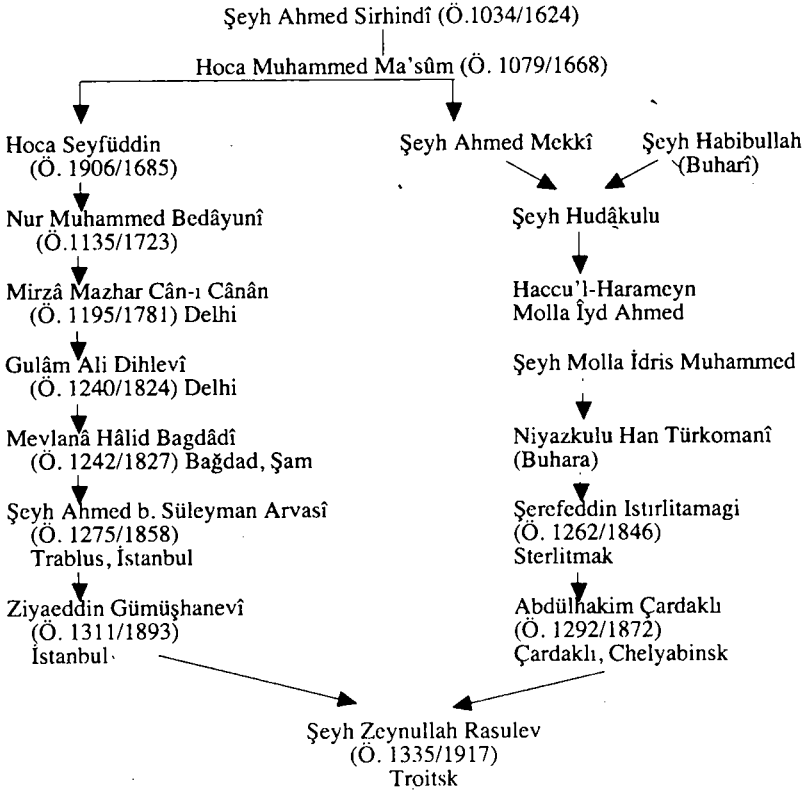
XIXncü yüzyıl sonları ve XXnci yüzyıl başlarında, tatarlar ve başkır-lar arasında gelişen ve bir kaç biyografik kamusu içine alan yoğun edebî hareketler sonucu, şükürler olsun ki, XVIII nci yüzyıl nihayetinde ve XIX ncu yüzyıl başlarında, canlılığı ile göze çarpan bu bölge nakşibendîleri hakkında, elimizde az da olsa malûmât vardır. Hatta biz, onların sayılarının çokluğuna bakarak, konuyla ilgili olarak, Nakşibendîliğin, gerçekte, dönemin dinî ve fikrî hayatına tamâmen hâkim olduğu sonucuna varabiliriz. Özel olarak, iki grup Nakşibendîliğe işaret etmek gerekir. bunlardan birincisi, Buhara'dan Kâbil'e göç eden Feyz Han diye bilinen bir Müceddîdî şeyhine bağlı müridlerden oluşan tatarlardan meydana gelir⁷. Belki de biz, Kabil'in entellektüel açıdan önemsiz, geri planda kalan bir yer olduğunu düşünmeye alışkınız. Fakat Feyz Han'ın Tatar müridlerinden olan Seyfüddin Şinkârî, felsefe, mantık, tıp ve dinî bilimlerin okutulduğunu öne sürerek, buradaki medreselerin, Buhara'dakilerden üstün olduğunu söyler ve övgüde bulunur⁸. Kabil'in bu genel üstünlüğü, Tatarları orada çalışmaya ve aynı zamanda, Feyz Han Müceddîdî'nin taraftarları arasına katılmaya cezbeden bir faktör olmalı.

5. Muhammed b. Hüseyin Kazvinî, Silsilênâme-i Hâcegân-ı Nakşibend, ms. Bibliothèque Nationale, Supplement persan, 1418, f. 18a.
6. Asâr, s. 1141.
7. Ebu Abdurrahmân el-Ma'âzî, el-Katra min Bihârî'l-Hakâik fi Tercemâti Ahval-i Meşâyihî't-Tarâik (Tarikat Şeyhlerinin Hal Tercemelerindeki Hakikat Denizlerinden Bir Damla) Orenburg trz., Muhammed Halil, Mezârât-ı Kâbil (Kâbil Mezarları), 1339 sh/1960, ss. 92-93.
8. Asâr, c. I., ss.1210-11.

Belki de Feyz Han'ın Tatar müridlerinden en bilgilisi değilse bile, en meşhuru, 1789'da Rusya himayesi altındaki tatarlar için kurulan dinî idarenin (Dukhovnoe Sobranie) ilk başkanı olarak tayin edilen Muhammed Can b. el-Hüseyn idi. Muhammed Can'ın kibirli, dürüstlükten nasipsiz ve özellikle çok bilgili olmayan bir kişi olduğu söylenir. Ruslara aşırı bağlılığı sebebiyle fazlaca güvenilmeyen biriydi⁹.

Aynı şeyleri, bütün müridleri için söylemek mümkün olmamakla birlikte, onların önemli bir kısmı, Nakşibendilikle yakın ilişki konusunda onunla aynı düşüncededeydi. Bolşevik İhtilâlinden önce ve sonra, Nakşibendiliğin resmî dinî teşkilât üzerindeki tesiri her zaman için dikkâte şayandır¹⁰.

Şeyh Zeynullah'ın Nakşibendî Kollarının Silsilesi

9. Asâr, ss. 181-6.

10. Z.A. Ishmukhametov, Sotsial'naya rol'i evolyutsiya Islama Tatarı Kazan, 1979, s.53; Alexandre Beningsen ve Chantal Lemercier Quel-quejay, Le Soufi et le Commissaire: Les Confreries Musulmanes en S.S.C.B., Paris 1986, s. 97.

Tatar nakşibendîlerinin ikinci önemli grubu, toplantılarına -dini, itibarına âlet eden- Emir Haydar Han'ın da katıldığı, Buhara'da prestij sahibi Şeyh Niyazkulu Han Türkumânî'nin müridlerinden ibârettir. Şeyh Niyazkulunun, Tatar müridleri arasında ileri geleni, tatar tarihinin belki de en büyük İslâm âlimi, Ebû Nasr el-Kursavî (ö. 1812) idi. O, çoğunlukla, yazılarıyla, yüzyılın başında, tatarlar arasında, dünyevî düşüncenin doğuşuna imkan hazırlayan dinî nassın akıllı sorgulayıcısı şeklinde takdim edilen biriydi¹¹.

Eserlerinin büyük bir kısmına maalesef ulaşılammıştır. Fakat, güvenilir ikinci el kaynaklara dayanarak (Rızâuddin Fahreddin'in Âsâr'ı, bunlar arasında ilgi çekicidir) Kursavî ilk yenilikçi olarak kabul edilemez. Hatta, bu iddianın tam aksine, onun düşüncesi, felsefenin gizli bir şekli olarak kabul edilen ve Buharada hakim olan Eş'arî kelâmında görüldüğü gibi, akli düşünceye müracatı reddetmek ve değer verdiği sahabenin inancına tekrar dönmek şeklindeydi. Genelde, Buhara'da tartışılan, kendisinin yersiz bir şekilde yeni bir Mu'tezile şeklinde suçlanmasına neden olan şey, onun ilâhî isimlerin maddî gerçekliğini reddetmesiydi¹².

el-Kursavî, hayatını kurtarmak için, güç bela Buhara'dan kaçtı¹³. Böylece kendi öz vatani, ne kadar misafir sevmeyi bildiğini ispatlamıştı. Hicaz'a sürgün giderken, 1812'de, yolu üzerindeki İstanbul'da öldü. Bazılarının el-Kursavî'nin karşıtı olduğu halde, yine de Nakşibendîlerle ilişki içinde olmalarında, onun Nakşibendî kimliği önemlidir. Çünkü el-Kursavî'nin fikirleri Volga-Ural ötesi bölgede, XXnci yüzyıl başlarında, tarikatin seçkin temsilcilerine ilham kaynağı olmuştur¹⁴.

Tatar müridlerin Buhara'ya bağlılığı, XVIII nci yüzyıl başlarından ortalarına doğru, Orta Doğu'daki İslâm merkezleriyle irtibata geçilmesiyle azalmaya başlamıştı. Bu süreç, XIX ncu yüzyılda, önemli sayıda tatar ve başkurların İstanbul, Kâhire ve Hicâz'da öğrenime başlamalarıyla, hız kazandı. Bu kısmî yönelişin sonucu, hâlâ cari olan yerlerde Nakşibendîye'nin araştırılmasına yol açtı. Hatta, bu yerlerde, entellektüel ve organize canlılık, Buhara'ya göre, daha büyüktü. Meselâ, Delhi'li Şah Gulam Ali'den gelen Müceddidî koluna mensup şeyhlerin etrafındaki sufi gruplar, çok sayıda tatarın ilgisini çekmiştir. Bu ilgi Medine'de kendiliğinden teşekkül etmişti. İşte bu tatarlar, anayurtlarına dönünce, görev başındaki imam ve öğretmenlerle ilişki kurdular, onlara Nakşibendîye'yi anlattılar.

11. Mesela bkz.: A.N. Hayrullin "Misto G. Kursavi v istori obshchestvennoi mysli" in Iz İstori tatarskoi obshchesivennoi mysli, Kazan 1979, 72-78, and Mahmûd Tâhir, "Ebunnasir Kursavi, 1776-1812" Orta Asya Araştırması, yıl 1989, sayı:ss.155-8.

12. Âsâr, c. I., s.27.

13. Sadriddin Aynî, "Tarikhi amironi manghituyai", Külliyyât içinde, c. X, Duşanbe 1966, ss.125-6.

14. Mesela, Şeyh Zaynullah, el-Kursavî'yi takdir ederdi. Bkz., Âsar, I/124.

Ufa, Taşbilge, Bircan, Semipalatıns gibi kasabalar, Kuzey'de, Nakşibendiyye'nin ileri karakolu olmuşlardır. Diğer taraftan Nakşibendiyye, Hicaz'dan çıkarak Hindistan Okyanusu'ndan Sumatra ve Cava'ya açılmıştır¹⁵. Tatar müridleri, yine Müceddiyye'den doğmuş olan Nakşiliğin Halidiyye kolundaki üstünlük ile, Medinedeki Müceddidî şeyhlerini gölgede bırakmışlardır. Çünkü onlar, XIXncu yüzyılda sufi gruplar içerisinde, belki de en canlı ve etkili olanıydı. Mevlânâ Halid-i Bağdadî'nin Mekke'deki halifesi Abdullah Mekkî'nin bir halifesi tarafından, tatarlar arasında, Halidiyye yayılma imkanını elde etti. Bu halife, seksen yaşlarında, Kazan civarında bir köyde 1852'de vefat eden Fethullah b. Sefer Ali el-Minazuvîdir¹⁶. Halidiyye'yi yayan bir başka kişi de, Çistav'lı Şeyh Muhammed Zâkir Efendi'dir. Onun hakkında şöyle söylenmiştir: "Zâkir Efendiye boyun eğmeyen ulemânın, Kazan topraklarında yeri yoktur"¹⁷.

Ama bölgede Halidî şeyhleri arasında sözü esas dinlenen lider, Başkırılı Şeyh Zeynullah Rasulev idi. Orenburg'da, iki haftada bir yayınlanan Vakit Gazetesi'nde, öldüğünde Resulev hakkında şöyle bir yazı çıkmıştı: "Şeyh Zeynullah Resulev, halkının dinî lideriydi"¹⁸. Resulev'in XIXncu yüzyılda, tatarların aydınlanmasındaki büyük rolü, çoğu tarihçiler tarafından yeterince ele alınmamıştır. Tarihçiler, Resulev'i laik akılcılarla bir tutmuşlardır. Meseleye objektif olarak bakılırsa, durum çoğu anlatımlardan daha farklıdır. Nakşibendîlerin, Bolşevik İhtilâline karşı isyanının, sürekli merkez rol üstlenmesi, onun başarısının şâhididir.

Daha sonraları, Şeyh Zeynullah el-Halidî, Zeynullah İşân ve Zeynullah Rasulev diye de bilinen Zeynullah b. Habibullah b. Rasûl, Orenburg eyaletinin Zlatoust bölgesindeki Şerif kasabasında 1250 Kurban Bayramı (9 Nisan 1835) günü hayırlı bir şekilde dünyaya geldi. Zeynullah, on yaşındayken güvenilir biri olan Molla Muhammed Buharî'nin himâyesinde, Muynak Köyü'nde eğitimine başladı. Buharalı hocası öldükten sonra, icâzetini almaksızın iki yıldan fazla, Yakub b. Ahmed el-Ahundî'den ilim tahsil etti. 1851'de daha fazla istifade sağlamak üzere, Muynak'tan Troitsk'e göç etti. Onun Troitsk'teki hocalarından biri de, Muhammed Şâh b. Miras idi. Bu zat, Taş Camii'nin ikinci imamıydı. Kur'ân-ı Kerim'i ezberle güzel okuduğu için, halk arasında, büyük bir itibara sahipti. O, bu özelliğini, Kahire'deki eğitimine borçludur¹⁹. Bunun yanında, Zeynullah'ın Troitsk'deki kıdemli hocası Ahmed Hâlid el-Minkârî idi. el-Minkârî, Bu-

15. Muhammed Murad el-Menzilevî, Arapça Reşhât tercemesinin kenarına yazdığı "Zeyl-i Reşhâtu Aynî'l-Hayat", Mekke 1300/1883, ss.186-9.

16. Âsâr, c. II, ss. 222-3.

17. el-Menzilevî, Zeyl, c.I., ss. 182-3.

18. Barthold, "Şeyh Zeynullah Rasulev, 1813-1917", Musulmanskii Mir, Petrograd içinde, c.I (1917), s.73'den naklen. Bu makale, el-Ma'âzî'nin Katra'sından, Şeyh Zeynullah'ın müridleri hakkında rivâyetlerle, biyografisinin ana hatlarının belirlenmesinde bir takım alıntılarda bulunmuştur.

19. Âsâr, c. I., s. 452-3; c.II., s.213.

hara'daki Kokeltaş Medresesi'nden mezun olup, Taş Camii'nde Birinci İmamlık görevi yapmıştır. O, disiplinli bir hocaydı. Öğrencilerine, beş vakit namazlarına dikkat etmelerini sık sık öğütlerdi. Zeynullah, arkadaşları arasında, çabucak sivrildi. Çünkü hocalarının verdikleri dersleri çabucak kavırıyordu²⁰. O buradaki resmî öğrenimini, Ahmed b. Halid el-Minkârî ile tamamladı gibi görünse de, İsterlibaş'da güvenilir birisi olan Hasaneddin b. Şemseddin'den uzun zamana mal olan Arapça dersleri alarak bu konuda tam anlamıyla olgunlaştı²¹. Troitsk'de yedi yıllık tedrisattan sonra, Verkhneural'sk bölgesinde bulunan Akhoca Köyü'ne imam olarak tayin edildi. Daha sonra, burada kendi medresesini kurup öğretime başlamıştı. Uygun bir şekilde, eski kurallarla, tasavvuf yolunun uygulamalarını, dinî ilimlerin irfânıyla öğretti. Zeynullah, 1859'da, Chelyabinsk (Çelyabinsk) yakınlarında bir köy olan Çardaklı'ya, Nakşibendî şeyhi Abdülhakim b. Kurban Ali Çardaklı'dan²² el almak üzere ziyarette bulundu. Şerefüddin b. Zeyneddin İstirilitamakî (ö. 1846)'nin en büyük varisi Abdülhakim b. Kurban Ali (ö. 1872) idi. O, Niyazkulu Han Türkümanî'nin Tatar ve Başkır'lı halifelerinden birisiydi. Niyazkulu Han'ın silsilesi ise, Şeyh Ahmed Sirhindî (İmam-ı Rabbânî)'ye kadar uzanıyordu. Böylece, silsilesi, Müceddidîliğin bir kolu ile birleşiyordu. Zeynullah, Şeyh Abdülhakim b. Kurbân'ın, tek önemli müridi değildi. Şeyh Abdülhakim, Volga-Ural bölgesinde, hocalık yapacak, en azından beş halife tayin etmişti²³.

1870'de, Şeyh Abdülhakim b. Kurban tarafından, tarikata kabul edildikten on yıl sonra, Hac görevini yerine getirmek için oradan ayrılan Şeyh Zeynullah, yolu üzerinde bulunan İstanbul'da, bir süre kalarak orada ikâmet etti. İstanbul'un, büyük bir İslâm Merkezi olduğuna şahit oldu. Orta Asya ve Rusya'dan gelen hacıların âdeti üzere, bazı meşhur alimleri ziyâret etti. Ulemadan Şeyh Ahmed Ziyâüddin-i Gümüşhânevî (ö.1893) ile görüştü. Gümüşhânevî, İstanbul'un en meşhur Nakşibendî şeyhiydi ve bu tarikatın Müceddidî-Hâlidî koluna bağlıydı. Şeyh Zeynullah'ın, Gümüşhânevî'den etkilenmesinin en önemli nedeni, sadece hadis nakli icâzeti vermesi değil, Çardaklı gibi Nakşibendî Tarikatı'nda, kendisine, ikinci defa sülûk çıkarmasına imkân sağlamasıydı. Hicâz'a gitmek üzere, İstanbul'u terketmeden önce, bir kaç kırk günlük periyodla, Gümüşhânevî ile birlikte çileye çekildi. Bu suretle, Şeyh Zeynullah'ın yeni mürşidi ile ilişkilerini sağlamlaştırdığını ve Halidî Nakşibendîliğinin esaslarını öğrenip onlara vâkıf olduğunu görüyoruz²⁴.

20. Aynı eser, c.II., ss. 511-4.

21. Aynı eser, ss. 479-81.

22. el-Ma'âzî, el-katra, s.49.

23. Âsâr c.II., s.542.

24. el-Menzilevî, Zeyl, s. 184.

Hâlidiyye Tarikatı, özü itibariyle, Müceddidlikten önemli derecede farklılık arz etmiyordu. Müceddidlik ise, özellikle ağırbaşlılığa önem veren, mâneviyat yönü ağır basan, şeriata sıkıca bağlı bir Nakşibendî koluydu. Halidîliği, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1827) kurmuştur. Bu tarikat, müridlerini kendi özüne döndürme, onları terbiye etme ve murakabe uygulama esasına dayalıydı. Hâlidîlik liderinin 1827'deki vefatından sonra, çok geçmeden, baştanbaşa bütün bir Anadolu, Balkanlar, Suriye, Irak, Dağıstan, Malaya Yarımadası ve Endonezya'da hızla yayıldı. Yayıldığı her yerde, İslâm'ın yükselen azimkârlık mesajını verdi.

Ziyâüddin Gümüşhânevî, 1847'de Şeyh Ahmed b. Süleyman el-Arvâsî tarafından Hâlidîliğe kabul edilmişti. Şeyh el-Arvâsî, Ayasofya'ya öğretim için gelmeden önce, Trablus (Suriye)'de Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Hazretlerinin halifesiydi. Gümüşhânevî'nin tasavvufa intisab etmesinden sonra, Hâlidîlik onun rehberliğinde hızla gelişmeler kaydetti. Cağaloğlu'nda bulunan Fatıma Sultan Camii'nde irşâda başladı. Osmanlı bürokrasisinde çok sayıda müridi oldu. 1875'de kurduğu tekke, Sultan II. Abdülhamîd tarafından bir kaç defa ziyâret edildi. Buna ek olarak, Gümüşhânevî, sürekli, diğer şeyhlerle ilişki kurup, çeşitli faaliyetler de bulundu. Bunların en önde gelenleri, 1877'deki Osmanlı-Rus Savaşı'na müridleriyle birlikte katılması, kendisi ve diğer şeyhlerin yazdığı eserleri yayınlaması ve bir de Trabzon, Rize, Of gibi bölgelerde kütüphaneler kurması²⁵, hiç şüphesiz, bu gibi eğitim ve kültür faaliyetleri, Şeyh Zeynullah'ın üzerinde etkili olmuştur.

Gümüşhânevî, Zeynullah'a "hilâfet-i tâmmе" veya Halidî Nakşibendîliği yolunda, seyr ü sülûk uygulaması için, sınırsız yetki (icâzet) verdi. Akhoca'ya döndüğünde, Zeynullah, kıvrak zekâsı sâyesinde, etrafında, başarılı şekilde, çok sayıda mürid topladı. Bu da, orada ikâmet eden şeyhlerin ve takipçilerinin hoşnutsuzluğunu celbetti. Düşmanca dedikodular yayılmaya başladı. Bunlardan birisi, Zeynullah ve halifeleri tarafından uygulanan ve Nakşi geleneğine ters düşen, sesli zikir idi. 1917'de kaleme alınmış bir biyografide (Barthold), Başkır bölgesinde ilk sesli zikri yapan kişi olarak anlatılmaktaydı²⁶.

Zeynullah'ın, genelde, sesli zikri pek başaracağı sanılmıyordu. Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, sessiz zikir üzerindeki geleneksel sebâtını tekrarlamakla birlikte, Zeynullah, Nakşibendî uygulamasının özetini yazdığı

25. Bkz.: İrfan Gündüz, Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî, Ankara 1984.

26. "Şeyh Zeynullah Resulev", s. 73.

al-Fevâidü'l-Mühimme'de, kendi kuralını (ictihâdını) ortaya koydu²⁷. Zeynullah'ın hemşehrisi Muhammed Murad el-Menzilevî, şunları kaydeder: "Onun halakasinda, bölgede daha önce rastlanmayan haykırışlar duyuluyordu. Kalb latifesinde zikir çekerken, ortaya çıkan bir Hâlidî özelliğidir bu"²⁸. Sessiz zikrin etkisiyle, sessiz zikir çekerken duyulan sesler, seslinin daha alt seviyesindeki etkiden kaynaklanmış olabilir. Bu şekilde, sessiz ve sesli zikir arasındaki rekâbet, Nakşibendîlik Tarihi'nde sıklıkla görülür²⁹. Nakşibendîler, sessiz zikir üzerindeki ısrarları sebebiyle, ilk zamanlarda yesevîlerden ayrılmışlardır. Yesevîlik XIX ncu yüzyıl sonlarında, Kazan topraklarında bilinmemesine rağmen, Nakşibendîlerin sessiz zikirlerinde bir açıklık vardı ve genel kabul görüyordu. Kaynaklarda, Kokan'dan Saratov yakınlarında bir köye gelen dervişin sesli zikirleri, orada yaşayanlar arasında yaydığını, sonuç olarak da, Orenburg Müftülüğü'ne bu durumun bir skandal şeklinde rapor edilmesine, rastladık³⁰. Şeyh Zeynullah, açık zikir probleminden öte suçlamalara da maruz kalınca, bu konudaki basit sorulardan kurtuldu. el-Menzilevî, Zeynullah'ın düşmanları konusunda, imalı bir şekilde "ona yapılan yakıştırmaların bir müslümanın nitelikleri olamayacağını ve onun gaddarlıkla suçlanamayacağını"³¹ yazar. O, Barthold'un kaydettiğine göre, yaptığı haccın gayr-i sahih bir izinle olmak ve beraberinde, özellikleri olmayan yeniliklerle geriye dönmekle suçlanmıştır³². Zeynullah hakkındaki bu son iddialar, Buhara sufiliğini öğrenen ve ona sâdik kalan gelenekçi grubun düşmanlığını sürekli canlı tuttu. Bu düşmanlığın bir başka sebebi de, Türkiye ve Hicaz'dan kaynaklanan etkilerdi. XVIII nci yüzyıl sonlarıyla, XIX ncu yüzyılda, Volga-Ural bölgesindeki müslümanların, dinî konularda, kötü yönde bozulan geleneksel fikirleriyle, dinî yöneticiye, hiç bir özelliği olmayan tartışmalara giriştikleri ve yoldan çıktıklarına dair sayısız ithamlarda buldukları, Rızaüddin b. Fahrüddin'in Âsâr'ında kayıtlıdır. buna, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin, Bağdad ve Süleymaniye'deki ciddî bir düşmanlıkla karşı karşıya gelişini de ekleyebiliriz. Ve onun İstanbul'daki ilk temsilcileri de, yerli şeyhler tarafından derin bir şüpheyle karşılaşmıştı. Görülüyor ki, Hâlidîliğin bu enerjisi genelde, her zaman tehdit olarak değerlendirilmiştir. Şeyh Zeynullah, hiç bir zaman Şeyh Abdülhakîm Çardaklı ile olan ilişkisini reddetmiyor ve hatta el-Fevâidü'l-Mühimme'de³³

27. el-Fevâidü'l-Mühimme li'l-Mürîdini'n-Makşibendiyye, st. Petesburg, 1900, s.3.

28. el-Menzilevî, zeyl, s.184.

29. Hâmid Algar, "Nakşibendî Tarikatında Sesli ve Sessiz Zikir", Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Philologisch-Historische Klasse, 3rd, ser., 98 (1976), ss.39-46.

30. Âsâr, c.II., s.375.

31. el-Menzilevî, zeyl, s.184.

32. "Şeyh Zeynullah Resulev", s.73.

33. el-Fevâidü'l-Mühimme, s.9.

Halidîlikle yakın irtibatından önce, bu zatla temasının olduğunu zikrediyordu. Ayrıca, el-Mühimme'de, bu tür yakınlığın tasavvufta bir tek tari-katın içinde bile olsa, sıkça görülebileceğini belirtiyordu. Fakat, bütün bunlara rağmen Zeynullah'ın aleyhindeki ithamların, bütünüyle Çardak-lı'nın müridlerinden çıkmış olduğu görülür³⁴. Elmet Köyü'nde, meşhur İskender b. Habîrühmân'ın evinde çok sayıdaki ulemanın yaptığı toplantı-ki içlerinden ruhsatla amel ettiği söylenen Urgençli İşniyaz b. Şirniyâz da vardı- Zeynullah hakkında başlangıç sorusu olarak sorulmalıdır³⁵.

Öyle geliyor ki bu toplantı, Zeynullah'ın itibarını zedeleyemedi. İsterlibaş'lı tanınmış ulemanın 1872'deki toplantısında, bu zevat, Orenburg dinî yönetimine, onu İslâm'ı çarpıtmak ve yoldan çıkmakla şikâyet etti-ler³⁶. Yönetimin muhakemesinden önce, görüşmek üzere çağrılan Zeynul-lah, görüşleri hakkında tekrar sorgulandı. Barthold, kendisine karşı ileri sürülenlerden kendini aklayan, muhtevasına özel bir madde eklemeksizin yazılı bir taahhütnâme verdiğini kaydeder³⁷.

Rus yetkililer, Şeyh Zeynullah'ın öneminden dolayı, araya girmeye karar vermişler, Orenburg'dan Akhoca'ya dönerken onu tutuklamışlardı. O, ilk defa olarak, sekiz aylık bir süre hapse atıldı. Daha sonra, İçişleri Bakanlığı'ndan gelen bir emirle bir süre, Volog'da da, Niko'sk (Nokola-iskii Garadok)a sürgün edildi. Menzilevi'nin işaret ettiği gibi,³⁸ hiç bir müslümanın yaşamadığı Vologda'da, Zeynullah'ın sürgün hayatına mahkûm edilmesi, oldukça sert bir muameledir. Her nasılsa Zeynullah Nikol'sk'e sürgün edilirken, bir gece kendisini, Abdürrahîm b. Osmanın hücrelerinde buldu. O da Sibiryaya sürgün ediliyordu. Zeynullah bu fırsat-tan istifade ile, Hâlidîyye'de sülûk çıkarmak üzere ona, kendisine intisâb etme fırsatı verdi³⁹. Nikol'sk'e varışından üç yıl sonra, Zeynullah, önce Kostroma Kalesi'ne, beş sene sonra da, ikamet etmek üzere bir tatar kö-yüne nakledildi. Nihayet 1881'de Zeynullah'ın Akhoca'ya dönülmesine izin verildi.

Ruslar tarafından Zeynullah'a yapılan bu düşmanca tavrın, bölgesin-de tehlikeli bir anarşi kaynağı olmadığı dikkate alınmadan sırf müslüman kardeşlerinin kendisine yönelttiği ithamlara dayanarak açıklanması, zor-dur. Meşhur yazar Lyutsian Klimovich, Rus Çarlığı'ndaki İslâm tarihi hakkındaki eserinde, bir çok yalanlar bulunmasına rağmen, onun bu sür-gününün nedenini şöyle yorumlar: "İstibdad idaresi, bu özel durumda, müslüman cemaat içindeki anlaşmazlığı hoş görmek veya durumu gereği

34. el-Menzilevi, Zeyl, s.184.

35. Âsâr, c.I., s.59.

36. "Şeyh Zeynullah Resulev", s. 73.

37. Aynı yer.

38. el-Menzilevi, Zeyl, ss. 184-5.

39. Âsâr, c. I., s.301.

şekilde araştırılmamış olan kontrol edilmemiş bu ajan-Şeyhin durumuna karışmak istemedi. Nitekim, yapılan araştırmalar sonucu, sonunda bir olarak tayin edilmiştir⁴⁰. Bu sürgün ve hapis süresi içinde onun bir hükümet temsilcisi olarak yumuşatıldığı veya, işe yarar hâle getirildiği fikri, tamamen haksızdır. Bu çok uzak bir ihtimaldir. Aksine olarak bu, Zeynullah'ı, siyâsi rahatsızlık potansiyeli şeklinde algılamaları, müridlerinin çokluğu, veya sürgünde iken, ruslarla savaş hâlinde olan müşidi Şeyh Ziyâüddin Gümüşhânevî ile uluslararası ilişkide bulunması sebebiyledir. Serbest bırakılmasından sonra, ne kendisinin, ne de müridlerinin, Rus çarlığıyla kayda değer bir mücadele yaptığı doğru değildir. Fakat, onun müridlerinden bazıları, XXnci yüzyılın ilk on yılında aktif politikanın içinde bulunmuşlardır. Ve daha da önemlisi, Zeynullah, Ruslarla olan mücadelesini, etkili ve belirgin biçimde onların temel noktasına aykırı tarzda, kültür ve eğitimle ilgili faaliyetlere kadırmıştır.

Zeynullah, serbest bırakıldıktan bir yıl sonra, tekrar hacca gitti. Bu sırada, çeşitli defalar Gümüşhanevî'yi ziyâret etme fırsatı buldu. Hac'dan dönüşünden hemen sonra, Troitsk'e yerleşti. Amur Caddesi'nde, yeni yapılan bir camide imam oldu. Nitekim, Menzilevî'nin de öğdüğü ve beğendiği gibi, imamlığı oldukça canlı görünüyordu: "Çok az da olsa, kıskançlık, Zeynullah'ın dimdik ayakta durmasını (sebâtını) azaltmamıştı"⁴¹. Şehrin müslümanları arasında, öyle bir etkinlik kazandı ki, Amur Caddesi'nin adı gayr-i resmî olarak İslâmîleşip, Mamûriyye⁴² ismini aldı. Daha da önemlisi, Zeynullah sayesinde Troitsk, Hâlidî Nakşibendîliğinin daha da ilerilere yayılmasına üslük ettiği kadar, Rus İmparatorluğu'ndaki müslümanların, çok önemli bir öğrenim merkezi oldu.

Zeynullah'dan sonra bu medrese, tatarlar, kazaklar ve başkırları cezbeden Resûliye Medresesi diye bilinir. Medrese, kısa zamanda, Rus yönetimi altındaki topraklarda, müslüman eğitim kuruluşlarının, en ünlülerinden biri olarak şöhet kazandı. Tarihçi Alexendre Beningsen, medrese hakkında şu tanımlamayı yapıyor: "Bu medrese, müslüman dünyasındaki en iyi akademik kuruluşlar arasında yer alır"⁴³. Medrese, güvenilir, ünlü ve zengin kazak tâciri Altınarı'nın yardımıyla daha da iyi hale geldi. Bu tâcir, Rus dili ve kültürünün, geleneksel medreseden farklı olarak modern eğitimi araştıran müslümanlar arasında yayılmasından rahatsızlık duyuyordu⁴⁴.

40. Klimovich, *İslam v tserkoi Rossii*, Moskova 1936, ss. 169-70.

41. el-Menzilevî, *Zeyl*, s. 185.

42. "Şeyh Zeynullah resulev", s.73.

43. *L'İslam en Union Sovietique*, C.L. Quelquejay ile, Paris 1968, s.47.

44. Bu adı taşıyan bir başka kişi, Zeynullah'ın eğitim ve kültür politikasına taban tabana zıd görüşlere sahip İbray Altınarin'dir. O, kazak dilinin Kril Alfabesi'ne dayandırılmasını öneriyor, steplerde, rus kültürünün yayılmasını savunuyordu. Eğer, bahsi geçen zât bu ise, Zeynullah'ın yanında yer alması ilginçtir. bkz.: Thomas G. Winner, *Rus Orta Asya'sında, Azakların Sözlü ve Yazılı Edebiyatı*, Durham 1958, ss. 107-10.

Resuliye Medresesi'nin başarısı, yeni pedagojik metodların, kısmen uygulanmasını sağlamıştı. Yeni bir yüzyıla girişle birlikte, tatar ve başkır-lar arasında meydana gelen özel tartışmanın konusu, geleneksel, fakat faydasız heceleme metodu yerine, yeni fonetik metodu kullanarak, Kazan Türkçesiyle eğitim yapmaktı. Bunları savunanlara cedidci (yenilikçi)ler denirken, diğerine taraftar olanlar da, kadimci (eskici) adıyla tanınmıştı. Sanki biri, muhafakârlarla yenilikçilerin arasındaki farkları, kapsüllenmiş olarak ortaya çıkarmıştı⁴⁵. 1908 başlarında, tatar basını, içinde Şeyh Zeynullah Rasulev'in de bulunduğu Troitsk ulemasına dayanarak bir makâle yayınladı. Orada fonetik metodun, dinî kurallara aykırı olduğu yazıyordu. Fakat, aynı yılın Şubat ayında Şeyh Zeynullah, Troitsk'li üç ulema ile birlikte hazırlanan bir reddiyede, bu husus yalanlandı. Bu reddiyede, Resuliye Medresesi'nde uygulanan olan fonetik metodun ilk olmadığı, 1893'den beri Troitsk'in diğer medreselerinde de uygulandığına işâret ediliyordu. Troitsk'li ulemanın fazla bir itirazı olmayınca, Şeyh Zeynullah, medresede, pozitif ilimleri de içine alan bir program geliştirdi. Müfredatta, temelinde Kur'ân ve Hadis'in devam etmesi şartıyla pozitif ilimlere de yer veriliyordu. Zeynullah ve meslektaşlarının broşüründeki fetvalar, ard arda yayınlanınca, XX nci yüzyılın ilk on yılı sonlarında fonetik metod, komşu milletler tarafından da kesin olarak kabul gördü⁴⁶. Fonetik metodu kabul lenmesine rağmen o, yenilikçilerin saygı duyduğu bir kaç şeyhten biriydi. Ancak bu, onun yenilikçi gruba mensup olduğu manasına alınması gerektiğini göstermez. Karma olarak tanımlanabilen Resuliye Medresesi⁴⁷, eskicilerle yeniciler arasında, alfabe eğitiminden başka konularda da, bir köprü vazifesi görmüştür. Zeynullah, gerçekten, dikkate değer bir şekilde, gelenekleri ve yenilikleri birbirine bağlamada yetenekli görünüyordu. Nitekim müridlerinin hastalığını tedavi etmek üzere, geleneksel bir şeyh olarak sadece duaya başvurmuyor, bunun yanında, kendi özel eczanesinden, onlara ilaç da buluyordu. Zeynullah, halkın anlayacağı şekilde, bilimsel olarak Kazan Türkçesi ile yazılan küçük el kitaplarının çoğaltılmasıyla, halkın yabancı ilimleri, kendi kendilerine öğrenme imkânı bulmalarından da son derece memnundu⁴⁸.

Şeyh Zeynullah Rasulev'in çağdaşı Abdurrahmân el-Ma'âzî, medreseden ayrıldı. O, medresenin günlük hesaplarını tutan bir idareci ve bir eğitimci idi. Zeynullah'ın halka ait faaliyetleri, sabah sekizde, müridlerine, yardıma teşvik sohbetleri ve pratik çözümlere ihtiyacı olan diğer kişileri ziyaretle başladılar. Kaynamakta olan semaverinden, onlara çay ikrâm ederdi. Saat onbirde onların yanından ayrılırdı. Öğretimi, temel metinler Sahih-i Buharî ve Celâleyn Tefsiri'nden olmak üzere, öğle namazı vaktine

45. Bkz.: Âzâde Aÿşe Rorlich, Volga Tatarları: Millî Yenilenmelerine Bir Bakış, Stanford 1986, ss.88-9. Dzhameiyutdin Validov, Ocherk Istorii obrazovannosti i Literatury Tatar (rpt., Oxford 1986), ss. 74-81.

46. "Şeyh Zeynullah Rasulev", 74 Validov ocherk, 89.

47. Aynı yer.

48. "Şeyh Zeynullah Resulev", 74, Validov Ocherk, 89.

kadar sürüyordu. Öğleden sonra da, bazı toplantılara veyahut randevulara gidiyordu. Medrese dışındaki bu faaliyetler ziyaretçilerin ve maruzâtı olanların, uygun bir şekilde isteklerinin düzenlenmesine göre gerçekleşiyordu. Daha sonra İkinci Namazına kadar istirahat ediyordu. İkinci Namazı'ndan sonra, Akşam Namazı'na kadar camide kalıyordu. Camide müridleriyle beraber toplantı yapıyor ve beraberce Nakşibendiliğe mahsus Hatm-ı Hâcegân uygulaması yapıyorlardı. Cuma ve diğer günler yapılan büyük Hatm-i Hâcegân'da silsile ikişer defa olarak, müridler tarafından ezbere okunuyordu. Ramazan ayının kendine has uygulamaları vardı. Şeyh Zeynullah, bu ayda, öğrencilere, sabah yerine öğleden sonra ders veriyor, Ramazan'ın son on gününde, camide itikafa giriyordu⁴⁹.

Rasulîye Medresesi'nin önemini anlamak için Kazan Tatarları ve Başkırların, Kazakların komşuları olduklarını, diğer steplerde de aynı ilişkinin XVI nci yüzyıldan beri, daha sıkı bir tarzda devam ettiğini unutmamak gerekir. Bu karşılıklı ilişkiler sonucu, XIX ncu yüzyılda tatar ticâret erbabının her tarafa yayılmasıyla, steplere ve Sibîrya'ya sıkça seyahatlar yapıldığı görülür. Onlar, her gittikleri yerde, İslâm'ın yayılmasına yardımcı oldular. Ancak, tüccarların dinî ve kültürel etkileri, epeyce sınırlıydı. Kazakların, eğitim için Tatar ve Başkır medreselerine getirilmesi sebebiyle, İslam, mümkün olduğu kadar, daha derinden yayılmış ve İslâm Kültürü ve Edebiyatı anlaşılır hâle gelmişti.

Kazak öğrencilerin tatar medreselerinde görülmeye başlamaları, XVIII nci yüzyıl sonlarına rastlar. Bu hâdise, ilk Diyânet İşleri Başkanı, Muhammed Can'ın kızı Fâtıma'nın bir Kazan Han ile evlenmesi sonucu başlar. Fatıma, kocasını iknâ edip, Kazak gençlerinin en iyilerini eğitim için İsterlitamak ve İsterlibaş medreselerine göndermişti. Bu han, ayrıca, gönderdiği öğrencilerin masrafını da karşılıyordu⁵⁰.

XIX ncu yüzyılın ortalarında, tatarların, kazaklar üzerindeki etkisinin artması, bu durumu ruslaştırma politikası için açık bir tehlike olarak gören rus ve rus taraftarı gözlemcileri alarma geçirdi. Nitekim, bir çok açıdan rus siyasetine hizmet eden kazak Chokan Valikhanov, 1863 sonu ve 1864 yılı başlarında, kazak steplerindeki göçmenlere, Orenburg diyânetinin otoritesinden ayrılıp, kendilerine has, ayrı bir diyânet kurmayı, inançlarına saygı duymakla birlikte tatarlardan ayrı bir halk olarak, kabul göreceklarını gizlice teklif etti. Bu teklife esas olarak, tatar medreselerinden gelen hocaların açık olmayan maksatları sebebiyle, göçebe kazaklar arasında ikâmetlerine izin verilmiyordu. Ruslar için ters etki yapacağından dolayı, bu hareketlerin, ayrıca, o sırada Beyon Aul ve Karkaralinsk bölgelerinde uyguladıkları gibi, bir mistik ve derviş cemaati kurmalarına

49. el-Ma'âzi, el-Katra, ss. 50-1

50. Âsâr, c.I., s.86.

engel olmak üzere⁵¹, Hoca ve İşân grubunun sıkı bir gözetim altında bulunması gerekiyordu.

Yirmi yıl sonra, ünlü lügatçı Wilhelm Radloff "Aus Sibirien" adlı çalışmasında, benzer endişeleri dile getirir. Tatar tüccarlarının çalışmalarına borçlu olarak, batı steplerinde İslam'ın etkisi öylesine güç kazanmıştı ki, evlerinde ilk eğitimi alan kırgız (kazak)ları, ki şimdi Rusya'daki tatar medreselerine geliyor ve burada, tüm İslâmî bilgileri alıyorlardı⁵². Bu lügatçı, bir kaç on yıl içinde, yüz elliden fazla kazağın, en azından on yıllık bir eğitim için, İsterlibaş'a geldiğini belirtiyor. İsterlibaş'ın, aynı zamanda, bir Nakşibendî merkezi olduğuna işaret edilir. Burada, medresesi Ni-yazkulu Han Turkumânî'nin halifelerinden İşan Nimetullah yönetiyordu⁵³.

Troitsk, 1743'de rus bölgesine yakın bir yerde, kale kasabası olarak kurulmuş, Kazak steplerine yakın bir yerde bina edilmişti. Burası, tatarlar, başkırlar ve kazaklar için, öğrenci cezbetmeye uygun bir yerd. el-Ma'âzî, XX nci yüzyıl başlarında, o zaman için üçyüzonbir kişilik bir rakam vermekle birlikte, Resuliye Medresesi'nden çıkan öğrencilerin sayısı bilinmiyor. Onun, bunu yazdığı tarih, muhtemelen XX nci asr başları olmalıdır⁵⁴. Çeşitli etnik grupların, öğrenciler içinde, ne kadar yoğunluğa sahip olduğu belli değildir. Fakat, Zeynullah'ın kariyerine atfedilen rivâyetler, müridlerinin çeşitliliği kadar çoktu. Kırgız, kazak ve başkırlı onbirlerce müridi olduğunu Volidov'dan öğreniyoruz⁵⁵. Bu müridlerin hepsi, Resuliye Medresesi'nde, sadece Şeyh Zeynullah'dan ders almakla kalmadılar, aynı zamanda İslâm'ı anlatmak ve bu sâyede kazakların dinî inanç ve bilgi seviyelerini yükseltmek için, o steplere gönderildiler. Bir rivâyete göre, Şeyh Zeynullah'ın XXnci yüzyıl başlarında, Aşağı Volga, Urallar ve Sibiryâ'da çok sayıda, köy ve kasabaların her birinde, medresesinde yetiştirdiği yüzlerce molla ile, bölgeyi etkiledi⁵⁶.

Zira bir zamanlar İslâmın, Sibiryâ Hanları vasıtasıyla bu topraklarda ilk yayılışı, Nakşibendî Tarikatı yardımıyla olmuştu. İşte bu özel ilgiden dolayı, Sibiryâ içlerine olan Zeynullah ve Nakşîlîğin Halidî kolunun etkisinin arttığını görürüz. Bir rivâyette, bir zamanlar, Hâce Muhammed Bahâeddin Nakşibendî'nin, 1366 yılında, bazı halifelerini Batı Sibiryâ'da İrtiş Irmağı boyunca yaşayan şamanistler arasında İslâm'ı yaymak için göndermesi ve ayrıca, Kıpçak steplerinde hükümdar olan Şeyban Han'ın,

51. Valikhonov, "O Musul'manstv v Stepi" In Sobronie Sochinen, Alma Ata 1961, c.I., s. 528.

52. Radloff, Aus Sibirien, Leipzig 1893, s.472.

53. Âsâr, c. I., ss. 77-84.

54. el-Katra, s. 50.

55. aOcherk, s. 89. Benzer bir örnek de, Emanuel Sarkisyanz tarafından Geschichte der "Orientalischen Volker russlands his 1917", Münih 1961, s. 297'de verilmiştir.

56. Ishmukhametov, Sotsiyal'naya Rol, s.54.

bin yediyüz savaşıyla onların bu çabalarını desteklemesi ile İslamiyet'in oralarda hayat bulduğu kaydedilir⁵⁷. Bu bilgi 1570-1598 yılları arasında Sibiryâ Hanlığı yapan hükümdar Közüm Han'ın faaliyetlerini anlatan muğlak hatıralarından alınmıştır. Adı geçen hatırate göre, böylece, (Közüm Han) Buhara'daki Şeybânî valisi Abdullah Han tarafından gönderilen Nakşibendî şeyhlerinin yardımı ile, kendi bölgesinde İslâm'ı yaymıştı⁵⁸. Sibiryâ'daki kazaklar arasında, İslâmî şuuru derinleştirmeye ve rus otoritesinin zararına olmak üzere, tatarlar ile güçlenmek yolunda yardım eden Şeyh Zeynullah'ın bu eğitim faaliyetleri, devlet politikasına açıkça karşıydı. 1906 kanunlarında Kazakistan'da etkisi meçhul tatar varlığına sınırlama getirilmişti⁵⁹. Rivayete göre, o, Kazakistan'ı hristiyanlaştırmayı ümid eden Rus Ortodoks Klisesi'nin misyonerlerini, "özellikle iğrenç" olarak görüyordu⁶⁰.

Şeyh Zeynullah, üstlendiği meşhur neşriyat (yayıncılık) cür'eti sebebiyle, hem yönetim, hem de klisenin düşmanlığını kazanmıştı. Ayrıca Şeyh Zeynullah, Rus yönetiminin dinî kolunun hoşnutsuzluğuna sebep olacak bir takım sözler de söylemişti.

Şeyh Zeynullah, 1908'de, Orenburg'da, kazakların, Volga bulgarlarının, başkurların ve Kazan tatarlarının, özbeklerin tarihî geçmişlerini Telfiku'l-Ahbâr adı altında neşretti. Bu eser, Buhara'da eğitim gören, fakat Hicaz'da yaşayan ve kendi vatanını her yaz ziyâret eden Başkır kökenli Şeyh Murad Remzi tarafından, Arapça olarak yazılmıştı. Güçlü bir milliyetçi duygunun hakim olduğu bu eser, devamlı olarak rusları Ye'cüc, Me'cüc olarak gösteriyor, müslüman türk halklarını birleşmeye çağırıyordu⁶¹.

Kitabın yayınlanması ile yasaklanması bir oldu. Sansürcülere göre, kitapta, İmparator III. Alexander'a ve Ortodoks Klisesi'ne hakâret ediliyor, müslümanlar Ruslara karşı tahrik olunuyordu⁶². İlginçtir ki, Şeyh Zeynullah, kitabın yayını, Jön-Türklük'ten İslâmî bir değer imiş gibi bahsetmesine rağmen desteklemiştir. Şeyh Zeynullah, kitabın yazarı ile, müslümanların hristiyanlaştırılması için, rusların ilmi, sadece kendi tekelilerine alıp, kendi dinlerine mensup olmayanları cahilleştirerek amaca daha kolay ulaşmak istedikleri konusunda, aynı kanaati paylaşıyordu⁶³.

57. N. Katanow, O Religioznykh Voinkh Uchenikov Sheike Bagauddina Protiv Inorodtsev Zapadnoi Sibiri, Kazan 1904.

58. Bkz.: Abdülkadir İnan, "Sibiryâ'da İslamiyet'in Yayılışı", Necati Lügal armağanı içinde, Ankara 1968, ss. 335-6.

58. Bkz.: Abdülkadir İnan, "Sibiryâ'da İslamiyet'in Yayılışı", Necati Lügal Armağanı içinde, Ankara 1968, ss. 335-6.

59. Rorlich, Volga Tatarları, s. 233.

60. "Şeyh Zeynullah Resulev", s. 74.

61. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, II. baskı, İstanbul 1981, ss. 541-62; Togan, Hatıralar, İstanbul 1969, s. 44.

62. A.G. Karimullin, Tatarskaya Kniga Nachala XX. Veka, Kazan 1974, s. 145.

63. Aynı yer.

Şeyh Zeynullah'ın rus politikası ile mücadele metodu, dinî, eğitim ve kültürel açılardandı. Kendi siyasî faaliyetlerini gösteren açık bir belirti yoktu. Bununla beraber, Tataristan ve Rus İmparatorluğu içindeki diğer müslümanların birleşmesi özlemini duyuyor, onların durumunun iyileşmesi için, liberal rus burjuva kesimiyle bir süre ittifak kurmaya çalışıyordu. Bu nedenle, 16-20 Ağustos 1906 tarihleri arasında Nizhni Novgorod'da düzenlenen III ncü Tüm Rusyalı Müslümanlar Kongresi'ne iyi dileklerini içeren bir mesaj gönderiyordu⁶⁴. Bu kongrede, derneklikten siyâsî parti haline dönüşmüş bir müslüman ittifakın lideri olan Alimcan Barûdî, Şeyh Zeynullah'ın önde gelen müridlerindendi. 1908'den itibaren, Rusların, müslümanların isteklerini yerine getirmede gönülsüz davrandıkları göze çarpıyordu. Böylece İlimli İttifakü'l-Müslimîn'in politikasının, radikal unsurları da içerecek şekilde sindirilmelerini sağlayacaklardı. Bu hadiselerle, Şeyh Zeynullah'ın hiç bir bağı yoktu.

Rivâyetlere göre, Şeyh Zeynullah'ın müridleri sayıca fazla olmasına rağmen, ismen tanınanları çok azdı. Meselâ Alimcan Barûdî, politik faaliyetlerinin yanında, üçyüz dört yüz talebesiyle yeni pedagojik metodları takibeden Kazan'daki İslamî eğitim müessesesi, Muhammediye Medresesi onun yönetimi altında faaliyet gösteriyordu. 1917 Mayıs'ında, Barûdî, önce, Ufa Müftüsü ve ertesi yıl, aynı şehirde bulunan Müslüman Millî Yönetimi'nin Diyanet İşleri'ne başkan oldu. Barûdî, kısa süren Orenburg Müftülüğü'nden sonra, 1921'de Moskova'da öldü. Barûdî'nin, sadece Şeyh Zeynullah'ın talebesi değil, aynı zamanda ondan Halidî İcazeti'ne sahip bir halifesi olduğu da kaydedilir⁶⁵.

Zeynullah'ın diğer önde gelen bir başka meşhur müridi de, Ufa'da uzun yıllar müftülük yapmış Sabir Can Hasan'dı. Dinî bilgisi sebebiyle, Rusya müslümanları arasında itibar sahibiydi. 1910'da Gaspıralı İsmail Bey, tanınmış Avusturyalı bir baronesten bir mektup aldı. Barones, kendisinin İslâm'ı seçmek için uzun uzun düşündüğünü, fakat örtünme zorunluluğu olduğu için, tereddüt ettiğini yazıyordu. Gaspıralı, baronesin sorusunu Sâbir Can Hasan'a gönderdi. Sabir de, örtünmenin bütün bir vücudu kapsadığını, şeriatı ana prensip olmadığını ve Rusya'nın çoğu yerlerinde, her hâlükârda bunun bilinmediğini açıklayan bir cevap yazdı⁶⁶. Genel görüşün delilini verdi. Baronesde, 1901'de Hicaz demiryolu'nun inşası için yardımda bulundu⁶⁷. Sabir Can Hasan'ın vefat tarihi belli değildir.

64. Politicheskaya Zihzn'Russkikh Musul'man do Fevral'skoi Revolyutsii (bir döküman koleksiyonu), Oxford 1987, s.47.

65. Barûdî hakkında bkz.: Volidov, Ocherk, ss. 87-92; Rorlich, Volga Tatarları, ss.81, 93, 116 ve Abdullah Battal-Taymaz, Kazan Türkleri, Ankara, 1966, ss. 163-6.

66. Bkz.: "La Presse Musulmane", Revue du Monde Musulman, sayı:12. 1910, ss.459-60.

67. Semerâtü'l-Funûn, Beyrut 4 Mart 1901, s.2'den nakledilmiştir.

Şeyh Zeynullah'ın diğer tanınmış müridlerinden biri de, Rızâüddin b. Fahreddin'dir. Kendisi önde gelen, meşhur bir yazar ve eğitimciydi. Kendini sırf bilime adanmış üzere, Orenburg'daki kadılık görevinden ayrılmıştı. Yazdığı çok sayıdaki eserin en önemlisi, Âsârdir. Âsâr, Dağıstan ve merkezî Rusya'dakilere kadar olmak üzere, tatar ve başkır uleması ve din adamlarını anlatan biyografik bir kamustur. Rızâüddin'in Şeyh Zeynullah'a olan saygısı, bu eserin çoğu yerinde, açıkça görülür. Eserdeki bazı kayıtlar, tamamen ondan sağladığı bilgilere dayanır. Aralık 1917'de, Ufa'ya müftü yardımcısı olarak resmî göreve dönüş yaptı. 1922'de Alim Can Barûdî'nin vefatı üzerine müftü oldu. Aynı yıl, Mekke'deki Uluslararası İslam Konferansı'nda, rus delegasyonuna başkanlık etti. 1931'de, rus yetkililer tarafından Sovyetler Birliği'nde, inanç hürriyetinin bulunduğunu resmen beyan etmek üzere kendisini davette bulunuldu. Kabul etmemesi üzerine, hayatının geri kalan bölümünde, ona bir takım zorluklar çıkarıldı. 1936 Nisan'ında öldüğünde, son derece büyük bir yoksulluk ve fakirlik içindeydi⁶⁸. 1914'de *Les Musulmans de l'Orient Sovietique* adlı dergide, hakkında öğücü biyografik bir yazı yayınlanarak öldükten sonraki itibarına işaret edildi⁶⁹.

Şeyh Zeynullah'ın diğer bir müridi ve halifesi de, saygın Türk bilimci tarihçi Ahmed Zeki Velidi Togan'ın babasıydı. Bu zât bir bilim adamı olarak, medresesinde iki yüz kadar başkır'a eğitim vermekteydi. Troitsk'de Zeki Velidi ve babası, Şeyh Zeynullah'a düzenli olarak ziyarette bulunuyorlardı. Zeki Velidi'nin, sülûlîğe karşı genelde bir sevgisi olmamasına ve bu yüzden kendisine ikiyüzlü demesine rağmen, Şeyh Zeynullah'ı ve beraberindeki halifelerine karşı muhabbeti vardı. Nitekim, Zeki Velidi'ye göre, Şeyh Zeynullah, samimi, faziletli ve erdemli bir insandı⁷⁰. Zeki Velidi'nin babası Nakşî Halidîliğinden sülûk çıkarttırmak üzere, Şeyh Zeynullah'tan hilâfet icâzeti almış, fakat bu izni bir defa kullanmıştı⁷¹. Velidi'ye göre, artık sülûlîğin önünde fazla bir zaman kalmadığının işaretiydi bu.

68. Rızâüddin hakkında bkz.: Tamurbek Davletshin, *Sovietskii Tatarasten*, Londra 1974, no:5, s.57; Mahmud Tahir, "Rızâüddin Fahrüddin" Orta Asya Araştırması, sayı:8, 1989, ss.11-15; Validov, *Ocherk*, ss. 109-12; Battal-Taymas, "Kazan Tatarlarının Edebiyatı", *Philogae Turcicae Fundamantes*, c. II., yayınlayan Pertev Naili Boratav, Wiesbaden 1964, ss. 767-773-774; Bertold Spuler, "Zum Tode des Obersten Geistlichen der mohemedaner in der UASSR Osteuropa", 1935-6, ss.782-3; Beningsen ve Quelquejay'in "Le Soufi et le Commissaire" si, s.98. Rızâüddin'in hâpishanedede öldüğü iddiası asılsızdır.

69. Talgat Taceddin, "La Fierté et la Gloire des Peuples Tatar et Bachkir", *Les musulmans de l'Orient Sovietique* içinde, sayı: 61, yıl 1404/1984, ss.18-9.

70. Togan, *Hatıralar*, ss.36-7.

71. Aynı eser, s.39.

Şeyh Zeynullah, Çarlık Yönetimi'nin sonu yaklaştığında, 2 Şubat 1917 tarihinde hayata gözlerini kapadı. Öldüğünde seksen dört yaşındaydı. Öğretmenliği bir kaç yıldır bırakmış olmasına rağmen, sayısız müridlerini idare etmek için, hâlâ bir gücü vardı⁷². Acaba meydana gelen önemli değişiklikler ile ilgili herhangi bir yorum yapmış mıydı? Bunu bilemiyoruz. Fakat bilinen şu ki, önde gelen müridleri Barûdî ve Riyâzuddin, Rusya içlerinde ve Sibiryâ'da yaşayan müslümanların 22 Temmuz 1917'de özerkliğini ilan etmişlerdi.

Şeyh Zeynullah'ın altı oğlu, oldukça değişik yollar izlediler. Onlardan birisi, Molla Hibetullah kendinden önce, 1903'de vefat etmişti⁷³. Bir başkası Hayrullah Efendi, Medine'de Nakşibendî Tarikatının Müceddidî kolundan başarılı üç müşidle beraber çalıştı. Bu müşidlerden sonuncusu, Muhammed Sâlih ez-Zehâvî tarafından tarikata kabul edildi. Daha sonra memleketine dönerek Kargalı'da imamlık ve müderrislik yaptı. Babası hâlâ sağ olduğu için, tarikata mürid kabul etmekten geri durdu⁷⁴.

Ondan başka, Şeyh Zeynullah'ın Abdullah ve Abdüssabûr'a, Bolşevik İhtilâli'nden sonra ne olduğu bilinmiyor. beşinci oğlu Abdülkâdir, öğretim için İstanbul'a gitti. Dönüşünde Astrahan'da bir camide imam oldu. 1959'da yaşı yetmiş geçmiş iken, din karşıtı "Naukai Religiya" gazetesinde yazdığı "Ben Molla Olmak İstemiyorum" başlıklı makalesinde, babasının mirasını reddediyordu. Ancak bu makaleyi baskı altında yazmış olması ihtimal dışı değildir⁷⁵.

Şeyh Zeynullah'ın oğullarının en yaşlısı, Abdurrahmân Rasulev, devrim sonrası dönemde en önemli rolü üstlendi. Bolşevik ihtilâli'nden önce, aktif politika hayatı içindeydi. Mesela, 1906'da Müslüman Diyânet İşleri Yönetiminin tertiplediği Üçüncü Tüm Rusya Müslümanları Kongresinde, rusya müslümanlarının inançlarını yaşayabilmelerini sağlamak üzere kurulmuş komisyondaki beş kişiden biri de, oydu⁷⁶. 1941'de Almanların Sovyetlere yaptığı hücumların etkisiyle, Stalin tarafından Sovyet müslümanlarının, inançlarına göre, organize olabilecekleri ayrıcalığı sağlandı. Rasulev, Avrupa Rusya'sı, Sibiryâ ve Ufa'lı müslümanlar tarafından yeni kurulan Diyanet İşlerinin yöneticisi olarak tayin edilmişti. Rasulev, Stalin'in bu imtiyazına, müslümanları Almanya'ya karşı savaşa davet ederek karşılık verdi⁷⁷. Hayatının sonuna kadar, Ufa'da Diyanet İşleri

72. Validov, s.89.

73. Bkz.: Hibetullah b.eş-Şeyh Zeynullan en-Nakşibendî Hazretlerinin Mersiye'si, St. Petesburg 1903.

74. el-Menzilevî, Zeyl, ss. 188-9.

75. Beningsen ve Quelquejay, Le Soufi et le Commissaire, s.98.

76. Rorlich, Volga Tatarları, s.238, n:40.

77. Beningsen ve Quelquejay, a.g.e., s. 43; Bertold Spuler'e göre Rızaüddin'in ölümünden bu yana, Abdurrahman Resulev, Volga müslümanlarının gerçek mânâda aktif lideri oldu. Bkz.: "Die Lage den Muslime in Russland Seft 1942", Der Islam, sayı:29, 1950, s.297.

Başkanı ve müftü olarak çalıştı. 1952'de hayata gözlerini kapadı⁷⁸. Rasulev, tarikatın Halidî kolunun babasından sonraki halefi olarak görülür.

Resulev'in bu başkanlığındaki halefi, Müftü Şâkir Hıyalettinov'un görevi, 1974'e kadar devâm etti. Zeynullah'ın ilk talebelerinden olmakla birlikte, ondan hilâfet aldığı kesin değildir. Hıyalettinov, 1971'de Moskova'da yayınlanan bir propaganda kitabında basılan bir makâlede 1909'da Troitsk'de hocasıyla beraber çalıştığı yılları hatırlıyor ve hocasının kendisini gaybden gelen bir sesle çağırdığını anlatıyordu. Bu çağırış, Çarlık Rusya'sında müslümanlara karşı yapılan haksızlıklarla ilgiliydi. Şeyh Zeynullah şöyle diyordu: "Halkımızın hastalığı, imanımız gibi sonsuzdur. Fakat Allah (c) bu çilelerin müfâkatlarını verecektir. Ben, o günü göreceğim kadar yaşayamayacağım, ama Şâkir, sen, hiç bir şeyin Allah'ın nurunu söndürmediğinin ortaya çıkacağı günü göreceksin"⁷⁹. Her ne kadar Şeyh Zeynullah, böyle umut dolu bir tahmin yapmış ise de, bunun Sovyet egemenliğinde gerçekleşmesi, oldukça şüphelidir. Hemen devrim sonrası Alimcan Barûdî ve Rızâeddin b. Fahreddin'in faaliyetlerine bakılarak, Abdurrahmân Rasulev ve Şâkir Hıyâleddinov'un Şeyh Zeynullah'ın mirasının başarılı doğal devam ettiricileri olduklarını söylemek mümkün değildir. Şüphesiz, 1941-1974 yılları arasında, Ufa'da yönetimin başına Şeyh Zeynullah taraftarları tarafından, müslümanlar arasında şöhret yapmış kişilerin teklif edilmesi, Sovyet yetkililerini, o yönde seçim yapmaya sevketti.

Sovyet kaynaklarına ve Alexandre Beningsen'in sık sık ifâde ettiği kanaate göre, tasavvuf tatar ve başkırlar arasındaki eski etkisini kaybetmiştir ve Nakşibendîlik, Dağıstan ve Çeçenistan'da önceden sahip olduğu canlılığı gösterememektedir⁸⁰. Görünen o ki, beş yıllık gelenek, sadece yetmiş yıl (lık Komünist Sovyetler Birliği döneminde) yok oldu. Bunda, zaman zaman uygulanan çok şiddetli baskıların rolü büyüktü. Ayrıca, son günlerde, tatarlar arasındaki tasavvufun tarihini ihtivâ eden Sovyet yayınları, bu hususun günümüze uzanan bazı irtibatlarla sahip olduğunu ifâde etmektedir⁸¹.

Volga-Ural bölgesinde, devrimden sonra, Şeyh Zeynullah'ın devam ettirdiği Nakşî-Hâlidî geleneği, sona ermişti. Orta Asya'daki türkler üzerinde, Nakşibendîliğin, dolayısıyla da tasavvufun etkisi ve öğretisinin

78. Azade-Ayşe Rorlich, "Komünist Yönetim Altındaki Volga-Ural Müslümanları" Orta Asya Araştırması, 28. Spuler'e göre ("Die Lage", ss.299-300), 1941'den, Kazakistan ve Orta Asya'da Diyanet İşleri Teşkilâtı'nın kurulduğu, Aralık 1948'e kadar, tüm Sovyet müslümanların dinî liderliğini yaptı.

79. Les Musulmans en Union Sovietique: Vers une Vie Nouvelle, Moskova 1971, s.31.

80. Le Soufi et le Commissaire, s.99; Muslims of the Soviet Empire, S. Enders Wimbush ile, Bloomington Ind., 1986, s.22.

81. Bkz.: Rorlich, Volga Tatarları, ss.165-6; yine aynı yazarın bir makalesi: "Tataristan'da Sufizm (Sufism in Tataristan): derine Giden Kökleri ve Yeni Bağlantıları", Orta Asya Araştırma içinde, 2:4 (Aralık 1983), ss.37-44.

önemli bir etkiye sahip olduğu ispatlanmıştı. Ayrıca bu, Hâlidîliğin Şeyh Zeynullah'ın şahsında nasıl bir hüviyete kavuştuğunu gösteriyordu. Tatarların kültürel rönesans (doğuş) yapma imkânını, sağlamak üzere, yenilikçilerle, Buhara gelenekçilerini birbirine o meczetmişti. Bu sonuç, tatar ulemâ ve din adamlarını diğer akranları ile beynelmilel ağa nasıl bağlı olduklarını gösterir. Bu olay, diğer Türk Cumhuriyetleri için de geçerlidir. Rusya müslümanlarının başına çöken Bolşevik Yönetimi'nin karanlığı ve izolasyonundan önceki, İslâm Dünyası ile ilgili genel manadaki aktif bölünmeyi de ortaya koyar.